

Поверніть книгу не пізніше
вказаного терміну

10.12.04	47892		
13.08.09	47892		

ЗК 13 | 554788
 Л63 | Філіпс Т.
 Листи про історичний
 матеріалізм, 1980 0,10

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ЗК 13
Л63

Ф. ЕНГЕЛЬС

Листи про історичний матеріалізм

1890—1894

554788

Сумська обласна
 БІБЛІОТЕКА
 ім. І. Я. Кавалеріши

КИЇВ
 ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ
 ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
 1980

ЕНГЕЛЬС — КОНРАДУ ШМІДТУ

В БЕРЛІН

Лондон, 5 серпня 1890 р.

...Про книгу Пауля Барта¹ я читав у віденському журналі «Deutsche Worte» відзив, написаний злополучним Моріцом Віртом², і ця критика лишила у мене певнігідне враження також і про саму книгу. Я перегляну її, але мушу сказати, що коли Моріцхен правильно його цитує, то Барт твердить, ніби він в усіх творах Маркса зміг знайти всього лише один приклад залежності філософії і т. д. від матеріальних умов існування, а саме той, що Декарт оголошує тварин машинами. Мені просто шкода людини, яка може писати такі речі. І раз ця людина ще не зрозуміла, що хоч матеріальні умови існування є *primus agens*^{*}, це не виключає того, що ідеологічні галузі справляють у свою чергу зворотний, але вторинний вплив на ці матеріальні умови; раз це її неясно, то вона не здатна розуміти і той предмет, про який пише. Але, кажу знову, це ж усе з других рук, а Моріцхен — небезпечний друг. І матеріалістичне розуміння історії має тепер дуже багато таких друзів, для яких воно є приводом, щоб не вивчати історію. Справа стоїть цілком так само, як тоді, коли Маркс говорив про французьких «марксистів» кінця 70-х років: «Я знаю тільки одно, що я не марксист».

Ось також у «Volks-Tribüne» точилась дискусія про розподіл продуктів у майбутньому суспільстві — чи відбуватиметься він відповідно до кількості праці, чи інакше³. До питання підійшли теж суґубо «матеріалістично» на протилежність відомим ідеалістичним фразам про справедливість. Але, хоч як це дивно, нікому не спало на думку, що спосіб розподілу істотно ж залежить від того, яка кількість продуктів має бути розподілена, і що ця кількість, звичайно, змінюється залежно від прогресу виробництва і організації суспільства, а значить, повинен змінюватись і спосіб розподілу. Але всі учасники дискусії розглядають «соціалістичне суспільство» не як щось таке,

* — первоначальною. Ред.

Енгельс Ф.

Л63 Листи про історичний матеріалізм (1890—1894).
К.: Політвидав України, 1980.— 31 с.

У збірнику вміщено листи Ф. Енгельса, написані ним в останні роки життя і умовно названі листами про історичний матеріалізм. Збірник призначений на допомогу тим, хто вивчає марксистсько-ленінську філософію у вузах і системі партійної освіти. Він дає уявлення про найважливіші положення розробленого основоположниками марксизму матеріалістичного розуміння історії, містить аргументи, які допомагають вести боротьбу і в сучасних вульґаризаторах філософії марксизму. Деякі листи подано з невеликими скороченнями.

Е 10101—016
М201(04)—80 2—80 0101010000

ББК 11.26 + 15.5
ЗН13 + 1ММ

що постійно змінюється і прогресує, а як щось стабільне, раз назавжди встановлене, що повинно, значить, мати також раз назавжди встановлений спосіб розподілу. Та коли міркувати розумно, то можна все-таки: 1) спробувати відшукати спосіб розподілу, з якого буде *почато*, і 2) поставитися знайти *загальну тенденцію* дальшого розвитку. Але про це я в усій дискусії не знаходжу ні слова.

Взагалі для багатьох молодих письменників у Німеччині слово «матеріалістичний» є простою фразою, якою називають все, що завгодно, не утруднюючи себе дальшим вивченням, тобто приклеюють цей ярлик і вважають, що цим питання розв'язане. Проте наше розуміння історії є насамперед керівництво до вивчення, а не підойма для конструювання на манір гегельянства. Всю історію треба вивчати заново, треба досліджувати в деталях умови існування різних суспільних формацій, перше ніж пробувати вивести з них відповідні їм політичні, приватноправові, естетичні, філософські, релігійні і т. п. погляди. Зроблено в цьому відношенні досі небагато, бо дуже небагато людей серйозно цим займалися. Щодо цього нам потрібна велика допомога, галузь безкошечно велика, і той, хто хоче працювати серйозно, може багато зробити і відзначитися. Але замість цього у багатьох німців з молодого покоління фрази про історичний матеріалізм (адже можна *все* перетворити у фразу) служать тільки для того, щоб якнайшвидше систематизувати і впорядкувати свої власні, відносно дуже убогі історичні знання (адже економічна історія ще в пелюшках!) і потім уявити себе великими людьми. І саме тоді й може з'явитись який-небудь Барт і взятися за те, що в його середовищі, в усякому разі, зведене вже до пустої фрази.

Однак усе це, звичайно, вирівняється. Ми в Німеччині тепер досить сильні, щоб знести багато чого. Однією з величезних послуг, які зробив нам закон проти соціалістів⁴, було те, що він звільнив нас від настирливості німецького студента з соціалістичним нальотом. Тепер ми досить сильні, щоб знести й цього німецького студента, який знов дуже вже завеличався. Ви, хто справді вже дещо зробив, самі, мабуть, помітили, як мало серед молодих літераторів, зв'язаних з партією, таких, що дають собі труд вивчати політичну економію, історію політичної економії, історію торгівлі, промисловості, землеробства, суспільних формацій. Чи багато з них знають про Маурера більше, ніж самі тільки його ім'я! Зарозумілість журналіста має все

подолати, а цьому відновідають і результати. Ці панове думають, що для робітників усе годиться. Якби вони знали, що Маркс вважав свої крапці речі все ще не досить хорошими для робітників, що він вважав злочином пропонувати робітникам що-небудь не найкраще!..

Друкється за текстом *Теорії*
К. Маркса і Ф. Енгельса, т. 37,
с. 349—351

ЕНГЕЛЬС — ЙОЗЕФУ БЛОХУ

В КЕНІГСБЕРГ

Лондон, 24[—22] вересня 1890 р.

...Згідно з матеріалістичним розумінням історії в історичному процесі визначальним моментом *в кінцевому підсумку* є творення і відтворення дійсного життя. Ні я, ні Маркс більшого ніколи не твердили. А якщо хто-небудь перекинує це положення в тому розумінні, що економічний момент є нібито *єдино* визначальним моментом, то він перетворює це твердження в беззмістовну, абстрактну, безглузду фразу. Економічне становище — це базис, але на хід історичної боротьби також справляють вплив і в багатьох випадках визначають переважно *форму* її різні моменти надбудови: політичні форми класової боротьби і її результати — державний лад, встановлений перемігшим класом після виграного бою, і т. п., правові форми і навіть відображення всіх цих дійсних битв у мозку учасників, політичні, юридичні, філософські теорії, релігійні погляди і їх дальший розвиток у систему догм. Існує взаємодія всіх цих моментів, в якій економічний рух як необхідний в кінцевому підсумку прокладає собі шлях крізь безліч випадковостей (тобто речей і подій, внутрішній зв'язок яких настільки віддалений або настільки трудно довідний, що ми можемо знехтувати ним, вважати, що він не існує). У протилежному разі застосовувати теорію до будь-якого історичного періоду було б легше, ніж розв'язувати просте рівняння першого ступеня.

Ми робимо нашу історію самі, але, по-перше, ми робимо її при цілком певних передумовах і умовах. Серед цих економічних є в кінцевому підсумку вирішальними. Але й політичні і т. п. умови, навіть традиції, що живуть в голо-

вах людей, відіграють певну роль, хоч і не вирішальну. Пруська держава виникла і розвивалась також завдяки історичним і в кінцевому підсумку економічним причинам. Але навряд чи можна, не ставши педагогом, твердити, що серед численних дрібних держав Північної Німеччини саме Бранденбург був призначений для ролі великої держави, в якій втілюлись економічні, мовні, а з часів Реформації і релігійні відмінності між Північчю і Півднем, і що це було наперед визначено тільки економічною необхідністю, а інші моменти не справляли також впливу (насамперед та обставина, що Бранденбург завдяки тому, що він володів Пруссією, був втягнутий у польські справи і через це в міжнародні політичні відносини, які були вирішальними також і при утворенні володінь Австрійського дому). Навряд чи вдасться кому-небудь, не ставши посміховищем, пояснити економічно існування кожної маленької німецької держави в минулому і тепер або походження верхньонімецького пересування приголосних, яке перетворило географічний поділ, утворений гірським пасмом від Судетів до Таупусу, у справжню розколину, що проходить через всю Німеччину.

По-друге, історія робиться так, що кінцевий результат завжди виходить від зіткнення багатьох окремих волей, причому кожна з цих волей стає тим, чим вона є, знов-таки внаслідок великої кількості особливих життєвих обставин. Таким чином, є безліч сил, які перехрещуються, безко-нечна група паралелограмів сил, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча — історична подія. Цей результат можна знов-таки розглядати як продукт однієї сили, що діє як ціле, *несвідомо* і безволью. Адже те, чого хоче один, натрапляє на протидію з боку всякого іншого, і в кінцевому результаті з'являється щось таке, чого ніхто не хотів. Таким чином, історія, як вона йшла досі, відбувається подібно до природного процесу і підпорядкована, по суті, тим же самим законам руху. Але з тієї обставини, що волі окремих людей, кожен з яких хоче того, до чого його вабить фізична конституція і зовнішні, в кінцевому підсумку економічні, обставини (або його власні, особисті, або загальносоціальні), що ці волі досягають не того, чого вони хочуть, але зливаються в щось середнє, в одну загальну рівнодіючу, — з цього все ж не слід робити висновку, що ці волі дорівнюють нулеві. Навпаки, кожна воля бере участь у рівнодіючій і остільки включена в неї.

Далі, я прошу Вас вивчати цю теорію за першоджерелами, а не з других рук, — справді-бо, це далеко легше. Маркс не написав нічого, в чому б ця теорія не відігравала ролі. Особливо блискучим зразком її застосування є «18 брюмера Луї Бонапарта»*. Так само багато вказівок є і в «Канталі»**. Далі я, певно, маю право вказати на мої твори: «Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом»*** і «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії»****, в яких я дав найдетальніший, наскільки мені відомо, виклад історичного матеріалізму з усіх існуючих.

Маркс і я почасти самі винні в тому, що молодь іноді надає більшого значення економічній стороні, ніж це слід робити. Нам доводилось, заперечуючи нашим противникам, підкреслювати головний принцип, який вони відкидали, і не завжди знаходився час, місце і можливість віддавати належне іншим моментам, що беруть участь у взаємодії. Але як тільки доходило до аналізу якого-небудь історичного періоду, тобто до практичного застосування, справа мінялась, і тут уже не могло бути ніякої помилки. На жаль, частенько думають, що нову теорію цілком зрозуміли і можуть її застосовувати зараз же, як тільки за своєю основні положення, та й то не завжди правильно. І це я можу закинути багатьом з нових «марксистів»; адже через це також виникала дивовижна плутанина...

Друкується за текстом Теорія
К. Маркса і Ф. Енгельса, т. 37,
с. 372—374

ЕНГЕЛЬС — КОНРАДУ ШМІДТУ

В БЕРЛІНІ

Лондон, 27 жовтня 1890 р.

Дорогий Шмідт!

Користуюсь першою вільною хвилиною, щоб відповісти Вам. Я гадаю, що Ви зробите правильно, коли приймете пропозицію «Züricher Post». Ви там можете навчитися чого в галузі економіки, особливо, коли матиме-

* Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8. Ред.

** Див. там же, т. 23. Ред.

*** Див. там же, т. 20. Ред.

**** Див. там же, т. 21. Ред.

те на увазі, що Цюріх — це все ще тільки грошовий і спекулятивний ринок третього розряду, і тому всі виникаючі там враження ослаблені через подвійне і потрійне відображення або навмисне перекручені. Але Ви на практиці познайомитеся з усім механізмом і будете змушені стежити за біржовими звітами з перших рук — з Лондона, Нью-Йорка, Парижа, Берліна, Відня — і тоді перед Вами постає світовий ринок в його відображенні як грошовий ринок і ринок цінних паперів. З економічними, політичними та іншими відображеннями справа стоїть так само, як і з відображеннями в людському оці. Вони проходять кризь збірну лінзу і тому уявляються перевернутими — вниз головою. Тільки немає нервового апарату, який для нашого уявлення поставив би їх знову на ноги. Біржовик бачить рух промисловості і світового ринку тільки в перевернутому відображенні грошового ринку та ринку цінних паперів, і тому наслідок стає для нього причиною. Це я спостерігав ще в 40-х роках у Манчестері: лондонські біржові звіти були цілком непридатні для того, щоб скласти за ними уявлення про хід розвитку промисловості та її періодичні максимуми і мінімуми, тому що ці папери намагались пояснювати всі явища кризами грошового ринку, які здебільшого самі ж були всього лише симптомами. Тоді мова йшла про те, щоб цілком заперечувати походження промислових криз з тимчасового надвиробництва, і справа через це мала до того ж ще й тенденційну сторону, яка спонукала вдаватися до перекручень. Тепер цей пункт відпадає — для нас принаймні раз і назавжди, — і до того ж безперечним фактом є та обставина, що грошовий ринок також може мати свої власні кризи, при яких прямі порушення промислового виробництва відіграють лише підпорядковану роль або навіть не відіграють ніякої ролі. Тут треба дещо виявити ще і дослідити, особливо в історичному плані за останні 20 років.

Там, де існує поділ праці в суспільному масштабі, окремі процеси праці стають самостійними у відношенні один до одного. Виробництво є в кінцевому підсумку вирішальним. Але як тільки торгівля продуктами відокремлюється від виробництва у власному розумінні слова, вона йде своїм власним рухом, над яким загалом і в цілому панує рух виробництва, але який в окремих частковостях і всередині цієї загальної залежності йде знов-таки за своїми власними законами, властивими природі цього нового фактора. Цей рух має свої власні фази і, в свою чергу, справ-

ляє зворотний вплив на рух виробництва. Відкриття Америки було викликане жадобою золота, яка ще до цього гнала португальців в Африку (пор. Зетбер. «Видобуток благородних металів»), тому що європейська промисловість, яка так інтенсивно розвивалася в XIV і XV століттях, і відповідна їй торгівля потребували більше засобів обміну, чого Німеччина — велика країна срібла в 1450 — 1550 рр. — не могла дати. Завоювання Індії португальцями, голландцями, англійцями з 1500 по 1800 р. мало на меті *імпорт* з Індії. Про експорт туди ніхто не помишляв. І все ж який колосальний зворотний вплив справили на промисловість ці відкриття і завоювання, викликані чисто торговими інтересами: тільки потреба *експорту* в ці країни створила і розвинула велику промисловість.

Так і з грошовим ринком. Як тільки торгівля грішми відокремлюється від торгівлі товарами, вона набуває — за певних умов, що їх визначають виробництво і торгівля товарами, і в цих межах — свого власного розвитку, має особливі закони і фази, які визначаються її власною природою. Коли ж на додаток до цього торгівля грішми у своєму дальшому розвитку розширяється до торгівлі цінними паперами — причому ці цінні папери складаються не тільки з державних паперів, але до них долучаються й акції промислових і транспортних підприємств, і торгівля грішми завоює, таким чином, пряме панування над частиною виробництва, яке загалом і в цілому панує над нею, — тоді зворотний вплив торгівлі грішми на виробництво стає ще більшим і складнішим. Торговці грішми є власниками залізниць, шахт, металургійних заводів і т. д. Ці засоби виробництва набувають двоякого характеру: їх робота повинна пристосовуватись то до інтересів безпосереднього виробництва, то до потреб акціонерів, оскільки вони ж і банкіри. Найяскравіший приклад цього — північноамериканські залізниці. Вся робота їх залежить в даний час від біржових операцій якого-небудь Джея Гулда, Валдербілта і т. д. — операцій, зовсім чужих діяльності окремої залізниці та її інтересам як засобу сполучення. І навіть тут, в Англії, ми спостерігали десятиріччями триваючу боротьбу різних залізничних товариств з-за розмежування їх територій, боротьбу, в якій розтрачувались колосальні гроші не в інтересах виробництва і транспорту, а виключно через суперництво, що мало на меті здебільшого тільки полегшити біржові операції торговців грішми, які володіють акціями.

В цих кількох зауваженнях про моє розуміння відношення виробництва до торгівлі товарами і їх обох до торгівлі грошми я в основному вже відповів на Вашні запитання про історичний матеріалізм взагалі. Це найлегше зрозуміти з точки зору поділу праці. Суспільство породжує певні загальні функції, без яких воно не може обійтись. Призначені для цього люди утворюють нову галузь поділу праці *всередині суспільства*. Тим самим вони набувають особливих інтересів також і у відношенні до тих, хто їх уповноважив; вони стають самостійними у відношенні до них, і — випикає держава. А далі відбувається те саме, що й при торгівлі товарами і пізніше при торгівлі грошми. Нова самостійна сила, правда, загалом і в цілому має йти за рухом виробництва, але вона, в свою чергу, справляє зворотний вплив на умови і хід виробництва внаслідок властивої їй або, вірніше, раз набутої нею відносною самостійності, що поступово розвивалась далі. Це є взаємодія двох неоднакових сил: з одного боку, економічного руху, а з другого — нової політичної сили, що прагне до якомога більшої самостійності і, раз уже вона введена в дію, має також і власний рух. Економічний рух загалом і в цілому прокладе собі шлях, але він зазнаватиме на собі також і зворотного впливу політичного руху, який він сам створив і який має відносно самостійність. На економічний рух справляє вплив, з одного боку, рух державної влади, а з другого — одночасно з нею породженої опозиції. Як на грошовому ринку відображається загалом і в цілому і з зазначеними вище застереженнями рух промислового ринку, і, звичайно, відображається *перекручено*, так і в боротьбі між урядом і опозицією відображається боротьба класів, які вже до цього існували й боролися, і так само перекручено: уже не прямо, а посередньо, не як боротьба класів, а як боротьба за політичні принципи, і притому так перекручено, що потрібні були тисячоліття дни того, щоб нам стало ясно, в чому суть.

Зворотний вплив державної влади на економічний розвиток може бути троякого роду. Вона може діяти в тому ж напрямі — тоді розвиток відбувається швидше; вона може діяти проти економічного розвитку — тоді в теперішній час у кожного великого народу вона зазнає краху через певний проміжок часу; або вона може ставити економічному розвитку в певних напрямках перешкоди і штовхати його в інших напрямках. Цей випадок зводиться кінець кінцем до одного з попередніх. Проте ясно, що в другому

і третьому випадках політична влада може завдати економічному розвитку величезної шкоди і може викликати розтрату сил і матеріалу в масовій кількості.

Крім того, є ще випадок завоювання і грубого знищення економічних ресурсів, внаслідок чого раніше за певних обставин без сліду гинули всі результати економічного розвитку цілої місцевості або нації. Тепер цей випадок має здебільшого протилежні наслідки, принаймні у великих народів. Переможений кінець кінцем виграє іноді і в економічному, і в політичному, і в моральному відношеннях більше, ніж переможець.

З правом так само. Як тільки стає необхідним новий поділ праці, який створює професіональних юристів, відкривається знов-таки нова самостійна галузь, що при всій своїй загальній залежності від виробництва і торгівлі все ж має особливу здатність зворотню впливати на ці галузі. В сучасній державі право повинно не тільки відповідати загальному економічному становищу, не тільки бути його виразом, але також бути *внутрішньо узгодженим* виразом, який не спростовував би сам себе в силу внутрішніх суперечностей. А для того щоб досягти цього, точність відображення економічних відносин порушується все більше й більше. І це буває тим частіше, чим рідше трапляється, що кодекс законів являє собою різкий, непом'якшений, неперевершений вираз панування одного класу: адже це суперечило б «поняттю права». Чисте, послідовне поняття права революційної буржуазії епохи 1792—1796 рр. фальсифіковане в багатьох відношеннях уже в Кодексі Наполеона⁵, а в тій мірі, в якій це поняття права в ньому втілене, воно повинно зазнавати щодня всіляких пом'якшень завдяки зростаючій силі пролетаріату. Але це не завважає тому, що Кодекс Наполеона є тим зводом законів, який лежить в основі всіх нових кодифікацій в усіх частинах світу. Таким чином, хід «правового розвитку» полягає здебільшого тільки в тому, що спочатку намагаються усунути суперечності, які випливають з безпосереднього переведення економічних відносин в юридичні принципи, і встановити гармонійну правову систему, а потім вплив і примусова сила дальшого економічного розвитку знов постійно ламають цю систему і втягають її в нові суперечності. (Я тут говорю поки що тільки про цивільне право).

Відображення економічних відносин у вигляді правових принципів так само неминує ставити ці відносини на

голову. Цей процес відображення відбувається поза свідомістю того, хто діє; юрист думає, що оперує апріорними положеннями, а це всього лише відображення економічних відносин. Таким чином, усе стоїть на голові. А що це перекручення, яке являє собою, поки воно ще не розкрате, те, що ми називаємо *ідеологічним поглядом*, в свою чергу, справляє зворотний вплив на економічний базис і може його в певних межах модифікувати, — це мені здається само собою зрозумілим. Основа спадкового права — економічна, коли припустити однаковий ступінь розвитку сім'ї. Незважаючи на це, буде дуже важко довести, що, наприклад, в Англії абсолютна свобода заповітів, а у Франції велике її обмеження пояснюються в усіх деталях тільки економічними причинами. Але і те і друге справляє дуже значний зворотний вплив на економіку завдяки тому, що впливає на розподіл майна.

Що ж до тих ідеологічних галузей, які ще вище витають у повітрі — релігія, філософія і т. д., — то у них є передісторичний зміст, що його знаходить і переймає історичний період, — зміст, який ми тепер назвали б нісенітницею. Ці різні хиби уявлення про природу, про суть самої людини, про духів, чарівні сили і т. д. мають здебільшого економічну основу лише в негативному розумінні; низький економічний розвиток передісторичного періоду має як додаток, а часом як умову і навіть як причину хиби уявлення про природу. І хоч економічна потреба була і з часом все більше ставала головною пружиною прогресу в пізнанні природи, все ж було б педантизмом, коли б хто-небудь спробував знайти для всіх цих первісних нісенітниць економічні причини. Історія наук є історія поступового усунення цієї нісенітнички або заміни її новою, але все ж менш безглуздою нісенітницею. Люди, які цим займаються, належать знов-таки до особливих галузей поділу праці, і їм здається, що вони розробляють незалежну галузь. І оскільки вони становлять самостійну групу всередині суспільного поділу праці, остільки їх витвори, включаючи і їх помилки, справляють зворотний вплив на весь суспільний розвиток, навіть на економічний. Але при всьому тому вони самі знов-таки перебувають під панівним впливом економічного розвитку. У філософії, наприклад, це можна найлегше довести для буржуазного періоду. Гоббс був першим сучасним матеріалістом (в дусі XVIII століття), але він жив у той час, коли абсолютна монархія в усій Європі переживала період свого розквіту, а в Англії

вступила в боротьбу з народом, і був прихильником абсолютизму. Локк був у релігії, як і в політиці, сином класового компромісу 1688 року⁶. Англійські дейсти⁷ та їх більш послідовні продовжувачі — французькі матеріалісти були справжніми філософами буржуазії, французи — навіть філософами буржуазної революції. У німецькій філософії від Канта до Гегеля відбився німецький обиватель — то в позитивному, то в негативному розумінні. Але, як особлива галузь поділу праці, філософія кожної епохи має передумовою певний мислительний матеріал, який переданий їй її попередниками і з якого вона виходить. Цим пояснюється, що країни, економічно відсталі, у філософії все ж можуть грати першу скрипку: Франція у XVIII столітті відносно Англії, на філософію якої французи спирались, а потім Німеччина відносно перших двох. Але як у Франції, так і в Німеччині філософія, як і загальний розквіт літератури в ту епоху, була також результатом економічного піднесення. Перевага економічного розвитку у кінцевому підсумку також і над цими галузями для мене незаперечна, але вона має місце в рамках умов, які диктуються самою даною галуззю: у філософії, наприклад, дією економічних впливів (які знов-таки справляють вплив здебільшого тільки у своєму політичному і т. п. виразі) на наявний філософський матеріал, доставлений попередниками. Економіка тут нічого не створює заново, але вона визначає вид зміни і дальшого розвитку наявного мислительного матеріалу, але навіть і це вона робить здебільшого посередньо, тим часом як надзвичайно важливий прямий вплив на філософію справляють політичні, юридичні, моральні відображення.

Про релігію я сказав найнеобхідніше в останньому розділі брошури про Фейербаха*.

Отже, коли Барт думає, що ми заперечували всякий зворотний вплив політичних і т. д. відображень економічного руху на самий цей рух, то він просто воює з вітриками. Йому слід заглянути лише у «18 брюмера» Маркса**, де мова йде майже тільки про ту *особливу* роль, яку відіграють політична боротьба і події, звичайно, в рамках їх загальної залежності від економічних умов; або подивитися «Капітал», наприклад відділ про робочий день***, де показано, який вирішальний вплив справляє

* Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, с. 298—301. Ред.

** Див. там же, т. 8. Ред.

*** Див. там же, т. 23, с. 225—230. Ред.

законодавство, бо воно ж є політичним актом, або відділ, присвячений історії буржуазії (24-й розділ *). Навіщо ж ми тоді боремося за політичну диктатуру пролетаріату, коли політична влада економічно безсила? Насильство (тобто державна влада) — це теж економічна сила!

Але у мене зараз немає часу критикувати саму книгу¹. Спочатку повинен вийти III том**, та й взагалі я вважаю, що це дуже добре може зробити, наприклад, Бернштейн.

Чого всім цим папам бракує, так це діалектики. Вони завжди бачать тільки тут причину, там — наслідок. Вони не бачать, що це пуста абстракція, що в дійсному світі такі метафізичні полярні протилежності існують тільки під час криз, що весь великий хід розвитку відбувається у формі взаємодії (хоч взаємодіючі сили дуже нерівні: економічний рух серед них є найбільш сильним, первісним, вирішальним), що тут немає нічого абсолютного, а все відносне. Для них Гегеля не існувало...

Друкується за текстом *Теорія*
К. Маркса і Ф. Енгельса, т. 37,
с. 391—397

ЕНГЕЛЬС — ФРАНЦУ МЕРІНГУ

В БЕРЛІН

Лондон, 14 липня 1893 р.

Дорогий пане Мерінг!

Тільки сьогодні можу, нарешті, подякувати Вам за ласкаво надіслану мені «Легенду про Лессінга». Мені хотілося не просто послати Вам формальне підтвердження про одержання книги, але разом з тим сказати дещо про неї саму — про її зміст. У цьому причина затримки.

Я починаю з кінця — з додатку «Про історичний матеріалізм»³, де суть справи Ви виклали чудово і для кожного, хто цурається упередженої думки, переконливо. Коли у мене і виникають деякі заперечення, то тільки проти того, що Ви приписуєте мені більші заслуги, ніж слід, навіть коли взяти до уваги все те, до чого я, може,

* Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, с. 674—718. Ред.

** — «Капіталу» (див. там же, т. 25). Ред.

додумався б — з часом — сам, але що Маркс, маючи прозорливіше око і ширший кругозір, відкрив набагато ранише. Той, кому випало щастя працювати 40 років разом з такою людиною, як Маркс, за його життя звичайно не користується тим визнанням, на яке, здавалося, він міг би сподіватись. Але коли велика людина вмирає, легко трапляється, що її менш значного соратника починають оцінювати вище, ніж він на те заслуговує, і це, як видно, сталося зараз зі мною. Історія кінець кінцем все поставить на своє місце, але до того часу я спокійнісінько помру і ні про що нічого не знатиму.

Крім того, випущено з уваги ще тільки один момент, який, правда, і в працях Маркса, і в моїх, як правило, недостатньо підкреслювався, і провина тут однаковою мірою лягає на всіх нас. А саме — головний притиск ми робили, і повинні були робити, спочатку на *виведенні* політичних, правових та інших ідеологічних уявлень і зумовлених ними дій з економічних фактів, які лежать в їх основі. При цьому заради змісту ми тоді нехтували питанням про форму: якими шляхами йде утворення цих уявлень і т. п. Це дало нашим противникам бажаний привід для кривотлумачень, а також для перекручень, разючим прикладом чого є Пауль Барт⁴.

Ідеологія — це процес, що його здійснює так званий мислитель, хоч і з свідомістю, але свідомістю хибною. Справжні рушійні сили, які спонукають його до діяльності, лишаються йому невідомими, інакше це не було б ідеологічним процесом. Отже, він створює собі уявлення про хибні або позірні спонукальні сили. Оскільки мова йде про процес мислення, то він і виводить як зміст, так і форму його з чистого мислення — або з свого власного, або з мислення своїх попередників. Він має справу тільки з матеріалом для мислення; він просто вважає, що цей матеріал породжений мисленням, і взагалі не займається дослідженням ніякого іншого, більш далекого і від мислення незалежного джерела. Такий підхід до справи здається йому само собою зрозумілим, бо для нього всяка дія здається *основаною* кінець кінцем на мисленні, тому що здійснюється *за допомогою* мислення.

Історичний ідеолог (історичний означає тут просто збірний термін для понять: політичний, юридичний, філософський, теологічний, — словом, для всіх галузей, що стосуються до *суспільства*, а не просто до природи) має в галузі кожної науки певний матеріал, який утворився

голову. Цей процес відображення відбувається поза свідомістю того, хто діє; юрист думає, що оперує апріорними положеннями, а це всього лише відображення економічних відносин. Таким чином, усе стоїть на голові. А що це перекручення, яке являє собою, поки воно ще не розкрито, те, що ми називаємо *ідеологічним поглядом*, в свою чергу, справляє зворотний вплив на економічний базис і може його в певних межах модифікувати, — це мені здається само собою зрозумілим. Основа спадкового права — економічна, коли припустити однаковий ступінь розвитку сім'ї. Незважаючи на це, буде дуже важко довести, що, наприклад, в Англії абсолютна свобода заповітів, а у Франції велике її обмеження пояснюються в усіх деталях тільки економічними причинами. Але і те і друге справляє дуже значний зворотний вплив на економіку завдяки тому, що впливає на розподіл майна.

Що ж до тих ідеологічних галузей, які ще вище витають у повітрі — релігія, філософія і т. д., — то у них є передісторичний зміст, що його знаходить і переймає історичний період, — зміст, який ми тепер назвали б нісенітницею. Ці різні хибні уявлення про природу, про суть самої людини, про духів, чарівні сили і т. д. мають здебільшого економічну основу лише в негативному розумінні; низький економічний розвиток передісторичного періоду має як додаток, а часом як умову і навіть як причину хибні уявлення про природу. І хоч економічна потреба була і з часом все більше ставала головною пружиною прогресу в пізнанні природи, все ж було б педантизмом, коли б хто-небудь спробував знайти для всіх цих первісних нісенітниць економічні причини. Історія наук є історія поступового усунення цієї нісенітничі або заміни її новою, але все ж менш безглуздою нісенітницею. Люди, які цим займаються, належать знов-таки до особливих галузей поділу праці, і їм здається, що вони розробляють незалежну галузь. І оскільки вони становлять самостійну групу всередині суспільного поділу праці, остільки їх витвори, включаючи і їх помилки, справляють зворотний вплив на весь суспільний розвиток, навіть на економічний. Але при всьому тому вони самі знов-таки перебувають під панівним впливом економічного розвитку. У філософії, наприклад, це можна найлегше довести для буржуазного періоду. Гоббс був першим сучасним матеріалістом (в дусі XVIII століття), але він жив у той час, коли абсолютна монархія в усій Європі переживала період свого розквіту, а в Англії

вступила в боротьбу з народом, і був прихильником абсолютизму. Локк був у релігії, як і в політиці, сином класового компромісу 1688 року⁶. Англійські дейсти⁷ та їх більш послідовні продовжувачі — французькі матеріалісти були справжніми філософами буржуазії, французи — навіть філософами буржуазної революції. У німецькій філософії від Канта до Гегеля відбився німецький обиватель — то в позитивному, то в негативному розумінні. Але, як особлива галузь поділу праці, філософія кожної епохи має передумовою певний мислительний матеріал, який переданий їй її попередниками і з якого вона виходить. Цим пояснюється, що країни, економічно відсталі, у філософії все ж можуть грати першу скрипку: Франція у XVIII столітті відносно Англії, на філософію якої французи спиралась, а потім Німеччина відносно перших двох. Але як у Франції, так і в Німеччині філософія, як і загальний розквіт літератури в ту епоху, була також результатом економічного піднесення. Перевага економічного розвитку у кінцевому підсумку також і над цими галузями для мене незаперечна, але вона має місце в рамках умов, які диктуються самою даною галуззю: у філософії, наприклад, дією економічних впливів (які знов-таки справляють вплив здебільшого тільки у своєму політичному і т. п. виразі) на наявний філософський матеріал, доставлений попередниками. Економіка тут нічого не створює заново, але вона визначає вид зміни і дальшого розвитку наявного мислительного матеріалу, але навіть і це вона робить здебільшого посередньо, тим часом як надзвичайно важливий прямий вплив на філософію справляють політичні, юридичні, моральні відображення.

Про релігію я сказав найнеобхідніше в останньому розділі брошури про Фейєрбаха*.

Отже, коли Барт думає, що ми заперечували всякий зворотний вплив політичних і т. д. відображень економічного руху на самий цей рух, то він просто воює з вітриками. Йому слід заглянути лише у «18 брюмера» Маркса**, де мова йде майже тільки про ту *особливу* роль, яку відіграють політична боротьба і події, звичайно, в рамках їх загальної залежності від економічних умов; або подивитися «Капітал», наприклад відділ про робочий день***, де показано, який вирішальний вплив справляє

* Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, с. 298—301. Ред.

** Див. там же, т. 8. Ред.

*** Див. там же, т. 23, с. 225—289. Ред.

самостійно з мислення попередніх поколінь і пройшов свій власний, самостійний шлях розвитку в мозку цих поколінь, що заступали одне одне. Звичайно, на цей розвиток можуть впливати як супровідні причини і зовнішні факти, які стосуються тієї або іншої галузі, але факти ці, як мовчки припускається, являють собою знов-таки просто плоди процесу мислення, і таким чином ми весь час і далі залишаємося в сфері чистої мислі, яка начебто благополучно перетравлює навіть найупертіші факти.

Саме ця видимість самостійної історії форм державного устрою, правових систем, ідеологічних уявлень в будь-якій галузі насамперед і засліплює більшість людей. Коли Лютер і Кальвін «переборюють» офіціальну католицьку релігію, а Гегель — Канта і Фіхте, коли Руссо своїм республіканським суспільним договором посередньо «переборює» конституціоналіста Монтеск'є, то це — процес, який залишається всередині теології, філософії, державознавства, являє собою етап у розвитку цих галузей мислення і зовсім не виходить за межі мислення. А з того часу як до цього долучилася буржуазна ілюзія про вічність і абсолютну досконалість капіталістичного виробництва, — з цього часу навіть «переборення» меркантилістів фізіократами і А. Смітом розглядається як чиста перемога мислі, не як відображення в сфері мислення нових економічних фактів, а як досягнуте, нарешті, істинне розуміння завжди і всюди існуючих фактичних умов. Виходить, що якби Річард Левине серце і Філіпп-Август запровадили свободу торгівлі, замість того, щоб устривати в хрестові походи, то можна було б уникнути 500 років злиднів і темноти.

На цей бік справи, якого я тут зміг торкнутися лише побіжно, всі ми, на мою думку, звернули уваги менше, ніж він того заслуговує. Це стара історія: спочатку завжди заради змісту не звертають уваги на форму. Повторюю, я сам це робив, і ця помилка завжди впадала мені в очі вже *post festum**. Тому я не тільки далекий від того, щоб у зв'язку з цим якось докоряти Вам, — на це я, як винний у тому самому ще раніше за Вас, не маю ніякого права, навпаки, — але я все-таки хотів би звернути Вашу увагу на цей пункт для майбутнього.

З цим зв'язане також безглузде уявлення ідеологів: не визнаючи самостійного історичного розвитку різних ідеологічних галузей, що відіграють роль в історії, ми запе-

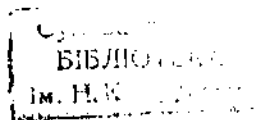
* — буквально: після свята, тобто з запізненням. *Ред.*

речусмо і всяку можливість їх впливу на історію. В основі цього лежить шаблонне, недіалектичне уявлення про причину і наслідок, як про два полюси, що незмінно протистоять один одному, і абсолютно випускається з уваги взаємодія. Ці панове часто майже павмисно забувають про те, що історичне явище, коли тільки воно покликане до життя причинами іншого порядку, кінець кінцем економічними, тут же і собі стає активним фактором, може справляти зворотний вплив на навколишнє середовище і навіть на ті причини, які викликали це явище. Так, наприклад, Барт з приводу духовенства і релігії, у Вас стор. 475. Мені дуже сподобалось, як Ви розправилися з цим неймовірно пошлим суб'єктом. І саме його призначають професором історії в Лейпціг! Адже там був старий Вакемут, щоправда, такий же вузькоколбий, але прекрасно обізнаний з фактами, зовсім іншої вдачі людина!

А про книгу взагалі я можу тільки повторити те, що вже не раз говорив з приводу статей, коли вони друкувалися в «*Neue Zeit*»⁹; це — найкращий з усіх викладів генезису пруської держави, коли хочете, можу сказати навіть єдиний хороший виклад, який здебільшого аж до найменших подробиць правильно розкриває всі взаємозв'язки. Можна тільки пошкодувати, що Ви не могли одночасно охопити також весь дальший розвиток аж до Бісмарка, і мимоволі постає надія, що Ви це зробите іншим разом і дасте загальну картину в послідовному викладі, починаючи з курфюрста Фрідріха-Вільгельма і кінчаючи старим Вільгельмом*. Адже роботу Ви вже здійснили попередньо і, принаймні в основних питаннях, навіть можна вважати і остаточно. А це треба зробити раніше, ніж упаде вся ця спорохиліла будова. Зруйнування монархічно-патріотичних легенд хоч і не є такою вже необхідною передумовою для усунення монархії, яка прикриває класове панування (бо *чиста*, буржуазна республіка в Німеччині стала пройденим етапом, не встигнувши виникнути), але все-таки є однією з найдійовіших підойм для такого усунення.

Тоді у Вас також буде більше простору і можливостей для того, щоб змалювати історію самої Пруссії як частинки загальнонімецького убогства. Це і є той пункт, в якому я де в чому не згоден з Вами, а саме з Вашим розумінням передумов роздробленості Німеччини і невдачі німецької буржуазної революції XVI століття. Коли мені вдасться

* — Вільгельмом I. *Ред.*

переробити історичний вступ до моєї «Селянської війни» *, що станеться, сподіваюсь, наступної зими, то я зможу розвинути там питання, що стосуються цього. Я не те що вважаю наведені Вами передумови неправильними, але я висуюю поряд з ними й інші і трохи інакше групую їх.

Вивчаючи німецьку історію, яка являє собою саму тільки убогість, я завжди перекопувався, що лише порівняння з відповідними періодами історії Франції дає правильний масштаб, бо там відбувалося якраз протилежне тому, що у нас. Там — утворення національної держави з *disjectis membris* ** феодальної держави, у нас в цей самий час — найглибший занепад. Там — рідкісна об'єктивна логіка в усьому ході процесу, у нас — дике, дедалі більше безладдя. Там — у період середньовіччя англійський завоювання, втручаючись на користь провансальської народності проти північнофранцузької, є представником чужоземного вторгнення. Війни з англійцями є так би мовити Тридцятирічна війна ¹⁰, яка, проте, кінчається там вигнанням іноземних інтервентів і підкоренням Півдня Північчю. Потім іде боротьба центральної влади проти бургундського васала ***, який спирається на свої іноземні володіння і роль якого відповідає ролі Бранденбургу — Пруссії, але ця боротьба закінчується перемогою центральної влади і завершує утворення національної держави. А у нас саме в цей момент національна держава розвалиється остаточно (якщо тільки «німецьке королівство» в межах Священної римської імперії ¹¹ можна назвати національною державою) і починається, у великих масштабах, розграбування німецьких земель. Це для німців надзвичайно ганебне порівняння, але саме тому воно особливо повчальне, а з того часу як наші робітники знову висунули Німеччину в перші ряди історичного руху, нам стало трохи легше миритися з ганьбою минулого.

Цілковитою особливою відмінною рисою німецького розвитку є і те, що дві складові частини імперії, які поділили кінець кінцем між собою всю Німеччину, обидві не є чисто німецькими, а були колоніями на завойованій слов'янській землі: Австрія — баварською, Бранденбург — саксонською колонією; і владу в самій Німеччині вони здобули собі тільки тому, що спиралися на свої іноземні, не

* Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, с. 327—415. *Ред.*

** — порівняних частин. *Ред.*

*** — Карла Сміливого. *Ред.*

німецькі володіння: Австрія — на Угорщину (не кажучи вже про Богемію), Бранденбург — на Пруссію. На західному кордоні, який зазнав найбільшої небезпеки, нічого подібного не було, на північному кордоні захищати Німеччину від датчан полишили самим датчанам, а Південь так мало потребував захисту, що ті, хто повинен був охороняти кордони — швейцарці, — навіть самі змогли відокремитися від Німеччини!

Але я захопився всілякими висловлюваннями; нехай ця балаканина буде Вам принаймні за доказ того, як живо зацікавила мене Ваша праця.

Ще раз щира подяка і привіт від Вашого

Ф. Енгельса

*Друкуються за текстом Творів
К. Маркса і Ф. Енгельса, т. 39,
с. 78—83*

ЕНГЕЛЬС — В. БОРГІУСУ ¹²

В БРЕСЛАВ *

Лондон, 25 січня 1894 р.

Вельмишановний пане!

Відповідаю на Ваші запитання:

1. Під економічними відносинами, які ми вважаємо визначальним базисом історії суспільства, ми розуміємо той спосіб, яким люди певного суспільства виробляють засоби до життя і обмінюють між собою продукти (оскільки існує поділ праці). Отже, сюди входить *вся техніка* виробництва і транспорту. Ця техніка, за нашими поглядами, визначає також і спосіб обміну, далі спосіб розподілу продуктів і тим самим після розкладу родового ладу також і поділ на класи, відносини панування і підлеглості, державу, політику, право і т. д. В поняття економічних відносин включаться далі і *географічна основа*, на якій ці відносини розвиваються, і фактично успадковані від минулого залишки попередніх ступенів економічного розвитку, які продовжують зберігатися часто лише за традицією або завдяки *vis inertiae* **, а також, звичайно, зовнішніє середовище, яке оточує цю суспільну форму.

Коли, як Ви твердите, техніка значною мірою зале-

* Сучасна назва: Вроцлав. *Ред.*

** — силі інерції. *Ред.*

жить від стапу науки, то в далеко більшій мірі наука залежить від *стану* і *потреб* техніки. Коли у суспільства виникає технічна потреба, то це просуває науку вперед більше, ніж десяток університетів. Уся гідростатика (Торрічеллі і т. д.) була покинана до життя потребою регулювати гірські потоки в Італії у XVI і XVII століттях. Щодо електрики ми дізнались про дещо розумне тільки з того часу, як було відкрито можливість її технічного застосування. В Німеччині, на жаль, звикли писати історію наук так, начебто науки впали з неба.

2. Ми вважаємо, що економічні умови кінець кінцем зумовлюють історичний розвиток. А раса сама є економічним фактором. Тут, однак, не слід забувати про два моменти:

а) Політичний, правовий, філософський, релігійний, літературний, художній і т. д. розвиток ґрунтується на економічному розвитку. Але всі вони також впливають один на одного і на економічний базис. Справа стоїть зовсім не так, що тільки економічне становище є *причиною*, що *тільки* воно є *активним*, а все інше — лише пасивний наслідок. Ні, тут взаємодія на основі економічної необхідності, яка *кінець кінцем* завжди прокладає собі шлях. Держава, наприклад, впливає за допомогою протекційних мит, свободи торгівлі, хорошої або поганої фіскальної політики. Навіть смертельна втома і безсилля німецького міщанина, які були зумовлені жалюгідним економічним становищем Німеччини в період з 1648 по 1830 р. і виявилися спочатку в пієтизмі, потім у сентиментальності і в рабському плазуванні перед князями та дворянством, також справили свій вплив на економіку. Це була одна з найбільших перешкод для нового піднесення, і перешкоду цю було захитано тільки завдяки тому, що революційні і наполеонівські війни зробили хронічні злидні гострими. Отже, економічне становище не впливає автоматично, як це для зручності дехто собі уявляє, а люди самі роблять свою історію, але в даному середовищі, яке їх зумовлює, на основі вже існуючих дійсних відносин, серед яких економічні умови, хоч би як сильно впливали на них інші — політичні й ідеологічні, — є кінець кінцем все-таки вирішальними і являють собою ту червону нитку, яка пронизує весь розвиток і одна приводить до розуміння його.

б) Люди самі роблять свою історію, але досі вони робили її, не керуючись загальною волею, за єдиним загальним планом, і навіть не в рамках певним чином обмеже-

ного, даного суспільства. Їх прагнення перехрещуються, і тому в усіх таких суспільствах паує *необхідність*, доповненням і формою прояву якої є *випадковість*. Необхідність, яка пробивається тут крізь усі випадковості, — знов-таки кінець кінцем економічна. Тут ми підходимо до питання про так званих великих людей. Та обставина, що така і саме оця велика людина з'являється в певний час у даній країні, звичайно, є чиста випадковість. Та коли цю людину усунути, то виникає попит на заміну її, і така заміна здійснюється — більш-менш вдала, але з часом здійснюється. Що Наполеон, саме цей корсіканець, був тим військовим диктатором, який став потрібним Французькій республіці, виспаженої війною, — це було випадковістю. Але якби Наполеона не було, то роль його виконав би інші. Це доводиться тим, що завжди, коли така людина була потрібна, її знаходили: Цезар, Август, Кромвель і т. д. Якщо матеріалістичне розуміння історії відкрив Маркс, то Тьєррі, Міньє, Пізо, всі англійські історики до 1850 р. є доказом того, що до цього йшлося, а відкриття того самого розуміння Морганом показує, що час для цього наспів, і це відкриття *повинно* було бути зроблене.

Так само стоїть справа з усіма іншими випадковостями і позірними випадковостями в історії. Чим далі відходить від економічної та галузь, яку ми досліджуємо, тим більше вона наближається до чисто абстрактно-ідеологічної, тим більше ми знаходимо в її розвитку випадковостей, тим більш зигзагоподібною є її крива. Якщо Ви накреслите середню вісь кривою, то побачите, що чим довший вивчуваний період, чим ширша вивчувана галузь, тим більше наближається ця вісь до осі економічного розвитку, тим більш паралельно до неї вона йде.

В Німеччині величезною перешкодою до правильного розуміння є непростиме пехтування в літературі економічною історією. Не тільки дуже важко відвикнути від уявлень про історичний розвиток, прищеплених у школі, але ще важче зібрати матеріал, потрібний для цього. Хто читав, наприклад, хоч би старого Г. фон Гюліха, який у своїй сухій збірці матеріалів¹³ дав стільки цінного для пояснення сили-силенної політичних фактів!

А взагалі я вважаю, що той прекрасний зразок, який Маркс дав у «Вісімнадцятому брюмера»*, повинен дати

* Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8. Ред.

Вам досить повну відповідь на Ваші запитання саме тому, що це — практичний приклад. Більшість питань, як мені здається, зачеплено в «Анти-Дюрінгу»*, відділ перший, розд. IX—XI, відділ другий, розд. II—IV, відділ третій, розд. I або у вступі, а крім того, і в останньому розділі «Фейербаха»**.

Прошу Вас не прискіпуватись до кожного слова з того, що я написав тут, а весь час мати на увазі загальний зв'язок; у мене, на жаль, не було часу викласти Вам усе так ясно і чітко, як слід було б, якби це призначалося для друку...

Друкується за текстом *Теорія К. Маркса і Ф. Енгельса*, т. 39, с. 105—108

ПРИМІТКИ

¹ Мена йде про книгу П. Барта «Die Geschichtsphilosophie Hegels und Hegelianer bis auf Marx und Hartmann» («Філософія історії Гегеля і гегельянців до Маркса і Гартмана включно»), що вийшла в Лейпцигу в 1890 році.— 3, 14, 15.

² «Deutsche Worte» («Німецьке слово») — австрійський економічний і громадсько-політичний журнал, виходив у Відні з 1881 по 1904 рік.

Стаття М. Вірта «Безчинство щодо Гегеля і гоніння на нього в сучасній Німеччині» була опублікована в № 5 журналу за 1890 рік.— 3.

³ «Berliner Volks-Tribüne» («Берлінська народна трибуна») — шоттижнева соціал-демократична газета, близька до напів-анархістської групи «молодик»; виходила з 1887 по 1892 рік.

Матеріали дискусії в питанні «Кожному — повний продукт його праці» друкувалися в газеті з 14 червня по 12 липня 1890 року.— 3.

⁴ *Виятковий закон проти соціалістів* був запроваджений у Німеччині 21 жовтня 1878 року. За цим законом були заборонені всі організації соціал-демократичної партії, масові робітничі організації, робітничі преса, кофійковувалась соціалістична література, соціал-демократи зазнавали репресій. Під натиском масового робітничого руху закон був скасований 1 жовтня 1890 року.— 4.

⁵ Під *кодексом Наполеона* Енгельс має на увазі не один тільки Цивільний кодекс (Code civil), прийнятий за Наполеона I у 1804 р. і відомий під назвою «Кодекс Наполеона», а в широкому розумінні всю систему буржуазного права, представлену п'ятьма кодексами (цивільним, цивільним процесуальним, торговим, кримінальним і кримінально-процесуальним), що були прийняті за Наполеона I в 1804—1810 роках. Ці кодекси були запроваджені в завоюваних наполеонівською Францією областях Західної і Південно-Західної Німеччини і були чинними в Рейнській провінції і після приєднання її до Пруссії в 1815 році.— 11.

⁶ Назву «*славної революції*» в англійській буржуазній історіографії дістав державний переворот 1688 р., в результаті якого в Англії була повалена династія Стюартів і встановлена конституційна монархія (1689) на чолі з Вільгельмом Оранським, основана на компромісі між землевласницькою аристократією і великою буржуазією.— 13.

* Див. *К. Маркс і Ф. Енгельс*. Твори, т. 20. *Ред.*

** Див. там же, т. 21. *Ред.*

⁷ *Deizm* — релігійно-філософське вчення, що визнає бога як безособову розумну першопричину світу, але заперечує його втручання в життя природи і суспільства. — 13.

⁸ Стаття Мерінга «Про історичний матеріалізм» була надрукована в 1893 р. як додаток до його книги «Легенда про Лессінга». — 14.

⁹ «*Die Neue Zeit*» («Новий час») — теоретичний журнал німецької соціал-демократії, виходив у Штутгарті в 1883—1923 роках. У 1885—1894 рр. Енгельс опублікував у журналі ряд своїх статей. — 17.

¹⁰ *Тридцятилітня війна* (1618—1648) — загальноєвропейська війна, викликана боротьбою між протестантами і католиками. Німеччина стала головною ареною цієї боротьби, об'єктом воєнного грабежу і загарбницьких зазіхань учасників війни. Війна закінчилась у 1648 р. укладенням Вестфальського миру, який закріпив політичну роздробленість Німеччини. — 18.

¹¹ *Священна римська імперія германської нації* — середньовічна імперія, що була заснована в 962 р. і охоплювала територію Німеччини і частково Італії. Згодом до складу Імперії входили також деякі французькі землі, Чехія, Австрія, Нідерланди, Швейцарія та інші країни. Імперія не була централізованою державою і являла собою петривке об'єднання феодальних князівств і вільних міст, що визнавали верховну владу імператора. Імперія перестала існувати в 1806 р., коли після поразки у війні з Францією Габсбурги були змушені відмовитися від титулу імператорів Священної римської імперії. — 18.

¹² Цей лист був уперше опублікований без зазначення адресата в журналі «*Der Sozialistische Akademiker*» («Соціалістичний вчений») № 20, 1895 р. його співробітником Г. Штаркенбургом. У зв'язку з цим у попередніх виданнях Штаркенбурга помилково називали як адресата. — 19.

¹³ Мається на увазі багатотомна праця Г. Гюліха «*Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit*» («Історичний опис торгівлі, промисловості і землеробства найважливіших торгових держав нашого часу»), що вийшла в Ієні у 1830—1845 роках. — 21.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Август (63 до н. е.— 14 н. е.) — римський імператор (27 до н. е.— 14 н. е.). — 21.

Барт (Barth), Пауль (1858—1922) — німецький буржуазний філософ і соціолог, викладач Лейпцигського університету. — 3, 4, 13, 15, 17.

Бернштейн (Bernstein), Едуард (1850—1932) — німецький соціал-демократ, публіцист, редактор газети «*Sozialdemokrat*» (1881—1890); делегат міжнародних соціалістичних робітничих конгресів 1889 і 1893 рр.; після смерті Енгельса виступав з відкритою ревізією марксизму з реформістських позицій. — 14.

Бісмарк (Bismarck), Отто, князь (1815—1898) — державний діяч і дипломат Пруссії та Німеччини, представник пруського юнкерства; міністр-президент Пруссії (1862—1871), канцлер Німецької імперії (1871—1890). — 17.

Блох (Bloch), Йозеф — редактор журналу «*Sozialistische Monatshefte*». — 5—7.

Ваксмут (Wachsmuth), Ернст Вільгельм Готліб (1784—1866) — німецький буржуазний історик, автор ряду праць з античності і з історії Європи. — 17.

Вандербільти — династія найбільших американських фінансових і промислових магнатів. — 9.

Вільгельм I (1797—1888) — принц Пруський, принц-регент (1858—1861), пруський король (1861—1888) і німецький імператор (1871—1888). — 17.

Вірт (Wirth), Моріц (1849 — помер після 1916 р.) — німецький публіцист, економіст. — 3.

Гегель (Hegel), Георг Вільгельм Фрідріх (1770—1831) — найвидатніший представник класичної німецької філософії, об'єктивний ідеаліст. — 13, 14, 16.

Гізо (Guizot), Франсуа П'єр Гійом (1787—1874) — французький буржуазний історик і державний діяч, з 1840 до 1848 р. фактично керував внутрішньою і зовнішньою політикою Франції. — 21.

Гоббс — (Hobbes), Томас (1588—1679) — видатний англійський філософ, представник механістичного матеріалізму. — 12.

Гулд (Gould), Джей (1836—1892) — американський мільйонер, заможний підприємець і фінансист. — 9.

Гюліх (Gulich), Густав (1791—1847) — німецький буржуазний економіст і історик, автор ряду праць з історії народного господарства. — 21.

Декарт (Descartes), Рене (1596—1650) — видатний французький філософ-дуаліст, математик і природодослідник.— 3.

Енгельс (Engels), Фрідріх (1820—1895) (біографічні дані).— 3, 5, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16—19, 21—22.

Зетбер (Soetbeer), Георг Адольф (1814—1892) — німецький буржуазний економіст і статистик.— 9.

Кальвін (Calvin), Жан (1509—1564) — визначний діяч Реформації, засновник одного з напрямів протестантизму — кальвінізму, що виражав інтереси буржуазії епохи первісного нагромадження капіталу.— 16.

Кант (Kant), Іммануїл (1724—1804) — родоначальник класичної німецької філософії, ідеаліст.— 13, 16.

Карл Сміловий (1433—1477) — бургундський герцог — (1467—1477).— 18.

Кромвель (Cromwell), Олівер (1599—1658) — вождь буржуазії і обуржуазеного дворянства в період англійської буржуазної революції XVII ст., з 1653 р. лорд-протектор Англії, Шотландії та Ірландії.— 21.

Локк (Locke), Джон (1632—1704) — видатний англійський філософ-дуаліст, сенсуаліст.— 13.

Лютер (Luther), Мартін (1483—1546) — визначний діяч Реформації, засновник протестантизму (лютеранства) в Німеччині; ідеолог німецького бюргерства.— 16.

Маркс (Marx), Карл (1818—1883) (біографічні дані).— 3, 5, 7, 15, 21.

Маурер (Maurer), Георг Людвіг (1790—1872) — визначний німецький буржуазний історик, дослідник суспільного ладу стародавньої і середньовічної Німеччини.— 4.

Мерінг (Meiling), Франц (1846—1919) — видатний діяч робітничого руху Німеччини, історик і публіцист; у 80-х рр. став марксистом; написав ряд праць з історії Німеччини і німецької соціал-демократії, біограф К. Маркса; був одним з редакторів журналу «Neue Zeit»; один з лідерів і теоретиків лівого крила німецької соціал-демократії; відіграв визначну роль у створенні Комуністичної партії Німеччини.— 14—19.

Мінье (Mignet), Франсуа Огюст Марі (1796—1884) — французький ліберально-буржуазний історик, підійшов до розуміння ролі класової боротьби в історії становлення буржуазного суспільства.— 21.

Морган (Morgan), Льюїс Генрі (1818—1881) — видатний американський вчений, історик первісного суспільства, стихійний матеріаліст.— 21.

Наполеон I Бонапарт (1769—1821) — французький імператор (1804—1814 і 1815).— 11, 21.

Річард I Левине серце (1157—1199) — англійський король (1189—1199).— 16.

Руссо (Rousseau), Жан Жак (1712—1778) — видатний французький просвітител, демократ, ідеолог дрібної буржуазії, філософ-деїст.— 16.

Сміт (Smith), Адам (1723—1790) — англійський економіст, один з найвидатніших представників класичної буржуазної політичної економії.— 16.

Торрічеллі (Torricelli), Еванджеліста (1608—1647) — видатний італійський фізик і математик.— 20.

Тьєррі (Thierry), Огюстен (1795—1856) — французький ліберально-буржуазний історик.— 21.

Фейєрбах (Feuerbach), Людвіг (1804—1872) — найвидатніший німецький філософ-матеріаліст домарксівського періоду.— 13.

Філіпп II Август (1165—1223) — французький король (1180—1223).— 16.

Фіште (Fichte), Йоган Готліб (1762—1814) — представник класичної німецької філософії, суб'єктивний ідеаліст.— 16.

Фрідріх-Вільгельм (1620—1688) — курфюрст бранденбурзький (1640—1688).— 17.

Цезар (Гай Юлій Цезар) (близько 100—44 до н. е.) — знаменитий римський полководець і державний діяч.— 21.

Шмідт (Schmidt), Конрад (1863—1932) — німецький економіст і філософ, автор праць, що стали одним з ідейних джерел ревізюнізму.— 7—14.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абстракція (як метод дослідження) — 14
 Австрія — 6, 18, 19
 Акції, акціонерні товариства — 9
 Анархія капіталістичного виробництва — 8—10
 Англійська філософія XVII століття — 12—13
 Англія — 9, 12, 13
 Африка — 9

 Базис і надбудова — 5—6, 10—17, 19—22
 Банки, банківський капітал — 9
 Біржа — 8, 9
 Буржуазія (історія її розвитку) — 14

 Велика промисловість — 9
 Великі географічні відкриття — 9
 Винятковий закон проти соціалістів у Німеччині — 4
 Випадковість і необхідність — 5, 21

 Гегельянство — див. *Класична німецька філософія*
 Гроші — 9—10

 Держава — 5—6, 10—11, 13—14, 16, 20;
 — її походження — 10, 18;
 — взяття державної влади пролетаріатом — 14
 Диктатура пролетаріату — 14
 Діалектика — 14, 15—16
 Діалектичний матеріалізм — див. *Діалектика, Матеріалізм*
 Догматизм — 5

 Економічні закони (характер їх здійснення в антагоністичних формаціях) — 8—10, 21
 Економічні кризи — 8, 14

 Закон — 6
 Залізниця — 9—10
 Золото (і срібло) — 9

 Ідеалістичне розуміння історії —
 Ідеологія (як ідеалістично розуміння дійсності) — 11—12, 15—16
 Індія — 9
 Інтелекція — 4
 Історичний матеріалізм — див. *Матеріалізм, Матеріалістичне розуміння історії*

Історія (як наука) — 4, 5—7, 20—21
 Італія — 20

Капіталістичний спосіб виробництва — 8—10, 19
 Класи (їх виникнення) — 19
 Класична німецька філософія — 4, 13, 16
 Класова боротьба — 5, 10
 Комунізм (суспільно-економічна формація) — 3—4;
 — виробництво — 3—4;
 — розподіл — 3—4
 Кризи надвиробництва — див. *Економічні кризи*

Література — 20

Марксизм (його історія) — 7, 15, 21
 Матеріалізм
 — матеріалістичний світогляд — 20—21;
 — історичний — 4, 5—14, 20—22;
 — вульгарний — 3, 4, 5
 Матеріалістичне розуміння історії — 3, 4, 5—14, 19—22
 Мислення — 15—16
 Мистецтво — 20
 Монархія — 17;
 — абсолютна — 12—13

Надбудова — див. *Базис і надбудова*
 Насильство — 14
 Наука — 12—13, 15, 20
 Німеччина — 6, 9, 17, 18, 19, 20, 21;
 — об'єднання Німеччини — 19;
 — робітничий рух — 4—5, 19

Обмін — 19

Поділ праці — 8, 10, 11, 12
 Політика — 4, 5, 13—14, 15, 20
 Політична економія
 — класична — 16;
 — вульгарна — 14, 16
 Право — 4, 5, 11—12, 15, 19, 20
 Причина і наслідок — 8, 14, 17, 20
 Пролетаріат
 — і завоювання політичної влади — 14
 Див. також: *Диктатура пролетаріату*
 Промисловий цикл — 8
 Протилежність — 14
 Пруссія — 6, 17, 18, 19

Раса — 20
 Релігія — 4, 5, 12, 13, 16
 Розвиток — 13, 14, 20, 21
 Розподіл — 3, 19

Світовий ринок — 8—9
 Свобода торгівлі — 16

Середні віки — 18
Соціал-демократична партія Німеччини — 3—5
Спосіб виробництва — 19

Теологія — 15, 16

Угорщина — 19

Філософія

— загальна характеристика — 12—13, 15, 16;

— як надбудова — 4, 12

Див. також: Класична німецька філософія,

Матеріалізм

Франція — 18

Французька філософія XVIII століття — 13

З М І С Т

Енгельс — Конраду Шмідту, 5 серпня 1890 р.	3
Енгельс — П'єр-Луї Блоху, 21/—22/ вересня 1890 р.	5
Енгельс — Конраду Шмідту, 27 жовтня 1890 р.	7
Енгельс — Францу Мерінгу, 14 липня 1893 р.	14
Енгельс — В. Боргіусу, 25 січня 1894 р.	19
Примітки	23
Показник імен	25
Предметний показник	28

Фридрих Енгельс

**ПИСЬМА
ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ
МАТЕРИАЛИЗМЕ
(1890—1894)**

(На українском языкѣ)

Политиздат України

Завідуюча редакцією *І. О. Сергєєва*
Відповідальна за випуск *Н. З. Лахтадир*
Художник *О. П. Мороз*
Художній редактор *Є. С. Гапон*
Технічний редактор *К. С. Морозова*
Коректор *М. В. Котовська*

Информ. бланк № 1732

Здано до набору 10.08.79. Підп. до друку 24.10.79. Формат
84×108^{1/2}. Папір друк. № 1. Зовн. нова гарн. Вис. друк.
Умовн.-друк. арк. 1,68. Обл.-вид. арк. 1,43. Тираж 15 000.
Зам. 375. Ціна 10 н.

Політвидав України. 252025, Київ-25, Деситинна, 4/6.

Київська книжкова фабрика
Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфістга»
Держкомзавдану УРСР, Київ, вул. Воровського, 24,